

Излишната меланхолия

Увод към Псевдо-Аристотел, „Проблеми“, XXX, 1

Богдана Паскалева

Резюме: Текстът цели да бъде дескриптивно въведение към първия въпрос от тридесета книга на Псевдо-Аристотеловите „Проблеми“, посветен на меланхолията. Проблемът за меланхолията тук е разгледан през призмата на понятието за излишно. Псевдо-Аристотел успява да покаже по какъв начин меланхолията (черната жлъчка в тялото) трансформира излишното (разбирано като това, което е в повече и трябва да се премахне) в изключително (това, което бележи извънредната личност).

Ключови думи: меланхолия, излишество, изключителност, Античност, Пс.-Аристотел

Богдана Паскалева е доктор по теория на литературата и асистент по история на античната и западноевропейската литература в СУ „Св. Климент Охридски“. Сред интересите ѝ е и културната история на Предмодерната епоха в Западна Европа, от Античността до края на Ренесанса.

Настоящият текст следва да бъде разбран като въведение към един от най-архаичните текстове в европейската култура, засягащи проблема за меланхолията: Псевдо-Аристотеловите „Проблеми“, книга XXX, въпрос 1.¹ Ето защо текстът ще има преди всичко дескриптивна стойност и ще направи опит да разясни обстоятелствата около една от най-ранните фази от развитието на западноевропейската представа за меланхолията, а именно – базираната върху концептуалната рамка на т. нар. хуморална медицина. В съвременната психология и психоанализа статутът на меланхолията е различен – ако изобщо все още се употребява като понятие, то е свързано с определена конституция на психичните процеси, чиято най-влиятелна формулировка откриваме в известната студия на Фройд.² Тук обаче ще се завърнем към една по-ранна интерпретация на меланхолията като набор от симптоми, основани на нарушение на баланса на телесните течности. Цел на изложението ще бъде да посочим значимостта на идеята за излишество на меланхоличното в рамките на тази концепция, както и особеностите в семантиката и ре-семантизацията на това излишество.

В предмодерната епоха понятието меланхолия принадлежи към областта на антропологията и в частност на медицината, доколкото предмодерната медицина естествено интегрира в себе си и своеобразна психиатрия.³ За данни относно най-ранната, досократическа

¹ Текстът на Псевдо-Аристотел е преведен и анализиран според френското двуезичното издание на Пиер Луи: Aristoteles, *Problèmes*, Т. 1 – 3, texte établi et traduit par Pierre Louis. Paris: Les Belles Lettres, 1991 – 1994.

² Историята на концепцията за меланхолия в европейската култура е дълга и сложна, затова предварително правим уговорката, че тук ще се ограничим само до един от нейните аспекти, а именно произхода на меланхолията от хуморалната медицина, и то в нейните най-ранни варианти от епохата на Класическата Античност и Елинизма. Най-обобщено можем да кажем, че историята на меланхолията се движи в няколко плоскости, които обаче непрекъснато се пресичат: хуморалната медицина е само една от тях. Втората е свързана с късноантичната и средновековната астрология. Тази линия е белязана от въздействието на арабската философия и светоглед върху европейската култура. Третата се отнася до християнската култура, при която меланхолията е свързана с грехопадението, представлявайки нещо като печат върху постгрехопадналото състояние на човека, който да му напомня изгубеното. Също така често меланхоличното състояние се идентифицира със смъртния грях *acedia* (леност). По подобен начин е интерпретирана меланхолията в текстовете на Хилдегард от Бинген и известната книга на Робърт Бъртън „Анатомия на меланхолията“ (1621 г.). Благодаря за тази бележка на Моника Вакарелова. Също така вж. „Литературен вестник“, бр. 37 от 18.–24.11.2015.

По тези въпроси на християнското и психоаналитичното тълкуване на меланхолията вж. Giorgio Agamben, *Stanzas. Word and Phantasm in Western Culture*, transl. Ronald L. Martinez, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993, 1 – 28; Владимир Градев, „С цвят на пепел“, *Разпознавания. По пътищата на душата*, София: Фондация „Комунитас“, 2017, 347 – 405. За по-цялостна история на меланхолията вж. Raymond Klibansky, Erwin Panofsky and Fritz Saxl, *Saturn and Melancholy. Studies in the history of natural philosophy, religion, and art*, London: Nelson, 1964; Jean Starobinski, *L'inchiostro della malinconia*, trad. Mario Marchetti. Torino: Einaudi, 2012 и вдъхновената от Старобински книга на Марек Биенчик, *Меланхолия. За тез, които никога изгубеното няма да намерят*, прев. Десислава Недялкова и Мартина Айкова-Гуреца, София: СОНМ, 2002.

³ В методологичната първа част на своето изследване върху меланхолията Хуберт Теленбах разглежда съществуващия в областта на клиничната психиатрия проблем относно противопоставянето на соматични и психични основания за възникването на определена психична патология. В рамките на това обсъждане той отрича твърдението на част от съвременните му психиатри, съгласно което психиатрията на Античността е белязана от

хуморална концепция можем да се обърнем към едно от най-изчерпателните изследвания върху историята на схващането за меланхолия, това на немските историци на културата и философията Раймонд Клибански, Ервин Панофски и Фриц Заксл, „Сатурн и меланхолията“.⁴ Съгласно това изследване медицинската теория за хуморите се основава на питагорейския интерес към числото четири, интегриран във философската антропология на Емпедокъл, която на свой ред се свързва с понятието за κρῶσις – смесване на четири базови елемента, слънце, небе, вода и земя (по-късно – огън, въздух, вода и земя). Конституцията на човека от своя страна е схващана като аналогичен κρῶσις от четири течности.

Доемпедокловата медицина обаче познава само три течности – кръв, флегма и жлъчка (αἷμα, φλέγμα и χολή). От тях кръвта е фундаментална течност, която не може да се интерпретира иначе освен като жизненоважна, носител на живота, и затова – неизлишна. Статутът на другите две е следният:

Храната внася в организма вещества, които благодарение на храносмилането, отчасти влизат в употреба на тялото (като се преобразуват в кости, плът и кръв), ала отчасти са и несмилаеми – ἄπεπτα. От последните възникват т.нар. „излишни течности“ [или „прекомерни течности“], наричани περισώματα [или περιττώματα]. Понятието за излишните течности се е развило по подобие на идеята за космическите първоелементи.⁵

И така, има само две действително излишни течности: φλέγμα и χολή. „Излишни“ (περιττοὶ χυμοί) в случая означава по-скоро просто „вредоносни“, „болестотворни“, такива, от които тялото трябва да бъде очистено, но не очистено напълно от тях, а по-скоро очистено от едно прекомерно, надвишаващо определени пропорции количество от всяка от тези течности, тъй като подобни прекалени количества предизвикват редица болестни състояния, които могат да бъдат както физиологични, така и психически. Понятието φλέγμα, което тук ще оставим настрана, е свързано със значенията на огненост и възпаление,⁶ но по-късно функция му ще се поеме от представата за жълта жлъчка χολή ξανθή. Понятието χολή, т.е. течността, наречена

„радикален соматизъм“, т.е. от идеята, че всички психични смущения са следствие от физиологични смущения. Тук ще се присъединим към неговото схващане за античната психиатрия, позовавайки се имплицитно на неговите аргументи от Hubertus Tellenbach, *Melancholie: Problemgeschichte, Endogenität, Typologie, Pathogenese*, Berlin-Heidelberg-New York: Springer, 1974, 1 – 18.

⁴ Raymond Klibansky, Erwin Panofsky and Fritz Saxl, *Saturn and Melancholy. Studies in the history of natural philosophy, religion, and art*, London: Nelson, 1964.

⁵ Ibid., 8.

⁶ Към същото семантично и словообразователно гнездо принадлежат глаголят φλέγω – „изгарям“ и съществителното φλόξ – „пламък“.

„жлъчка“, на свой ред пък е свързано с една от лексемите за гняв $\chi\acute{o}\lambda\omicron\varsigma$.⁷

Според Клибански, Панофски и Заксл финалното конституиране на теорията за четирите телесни течности възхожда към анонимния трактат, създаден ок. 400 г. пр. Хр. и приписван на Хипократ или неговия зет Полиб, под заглавие „За природата на човека“ (Περὶ φύσιος ἀνθρώπου). За оформянето ѝ към числото на $\lambda\epsilon\rho\iota\sigma\acute{o}\mu\alpha\tau\alpha$ се налага да се прибави кръвта, а жлъчката да се раздели на два вида – черна и жълта, от които първата е свързана със състояние на прекомерна потиснатост, а втората – с това на прекомерна избухливост. На базата на така оформеното медицинско разбиране, таксономията на болестите обаче все още изключва кръвта. Болестните състояния се разглеждат като небалансирана доминация на една от излишните течности, докато доминацията на кръвта съвпада с идеала за здраве. В този контекст най-вредна е именно черната жлъчка.⁸

Оттук нататък елинистическата, късноантичната и средновековната медицина ще установят все по-последователно съответствие между елементите, които „съставляват“ човека, и тези, които съставят макрокосмоса. Ще бъде установено понятието „сангвиничен“ (идещо – за разлика от другите три – от латински), което ще допълни четириделната представа за възможните телесни диспозиции, смешения ($\kappa\rho\acute{\alpha}\sigma\epsilon\iota\varsigma$), които ще бъдат наричани съответно на латински *temperamenta*. Сред тях черната жлъчка е най-злотворна. Тя ще бъде интерпретирана или като болестно състояние, или като природно предразположение към такива състояния, като и двата случая подлежат на лечение.⁹

Макар да приема основните постановки на хуморалната теория, интерпретацията на меланхолията, изложена от Аристотел в книга XXX, въпрос 1 от съчинението „Природонаучни проблеми“ (или просто „Проблеми“), се отличава от ортодоксалната медицинска гледна точка и остава сравнително изолиран случай до XIII в., ако не и до края на XV в., когато „Проблемите“ са преоткрити от италианския философ, астролог и мистик Пиетро д'Абано, по-късно от немските хуманисти в двора на император Максимилиан I.¹⁰ Тук ще се опитаме систематично да представим концепцията за черната жлъчка в качеството ѝ на „излишно“ ($\lambda\epsilon\rho\iota\tau\tau\omega\mu\alpha$) във вида, в който ни я представя Аристотел в „Проблеми“.

Макар през Античността „Проблеми“ да е приемано за автентично Аристотелово

⁷ Това е една от най-често употребяваните лексеми за гняв в „Илиада“.

⁸ Klibansky, Panofsky and Saxl, *Saturn and Melancholy*, 13.

⁹ Ibid., 14.

¹⁰ Karl Giehlow, „Dürers Stich Melencolia I und der maximilianische Humanistenkreis“, *Mitteilungen der Gesellschaft für vervielfältigende Kunst*, Bd. 26, Nr. 2 (1903), 29–41; Bd. 27, Nr. 3 (1904), 6–18; Bd. 27, Nr. 4, (1904), 57–78.

съчинение, в момента според позицията на повечето учени, съчинението представлява компиляция от някои автентично Аристотелови текстове и текстове или редакции, създавани от сподвижници и последователи на философа (включително Теофраст) в продължение на няколко столетия.¹¹ Що се отнася до 30-та книга, според френския издател и преводач на текста, Пиер Луи, налице са множество индикации за това, че нейният автор е действително Аристотел.¹²

Интересно е, че заглавието на книга Λ (номер XXX), съдържаща като първи въпрос интересуващата ни интерпретация на меланхолията, гласи „Въпроси за благоразумието, ума и мъдростта“ (Ὅσα περὶ φρόνησιν καὶ νοῦν καὶ σοφίαν). Това означава, че проблематиката на меланхолията се отнася до областта на психологията, и по-точно, до онова, което в третата книга на „За душата“ Аристотел разглежда под наименованието „разумна душа“ (νοῦς, τὸ νοεῖν, τὸ φρονεῖν, διανοητικὴ ψυχὴ¹³) и което – измежду всички притежаващи душа, т.е. живи същества – е характерно единствено за човека. Това ще рече, че въпросната книга се занимава с физиологичните особености, физиологичната база на интелектуалната дейност.

Първият въпрос в книга XXX е поставен по следния начин: „Поради какво изглежда, че всички хора, които са се отличили било във философията, било в държавните дела, било в творчеството [поезията], било в изкуствата, са меланхолици, а с някои от тях дори става така, че биват обзети от болестите, дължащи се на черната жлъчка, например както се твърди и в разказите за героичните дела на Херакъл?“¹⁴ След Херакъл са изброени още двама митологични персонажи, а именно Аякс и Белерофонт, както и спартанецът Лизандър и още „мнозина герои“. От по-късните исторически лица като меланхолици са посочени Емпедокъл, Платон и Сократ и „много други от изтъкнатите личности“, а също и „по-голямата част от творците (поетите)“ (περὶ τὴν ποιήσιν οἱ πλεῖστοι).

Оттук нататък авторът ще се съсредоточи върху обяснението на „причината“ за това явление, след като се е спрял и на симптоматиката при тези случаи на меланхолия. Преди да стигнем до това обаче, нека обърнем внимание на самата формулировка на въпроса: пита се относно характеристиките на „изключителните, отличилите се (мъже)“, тези, които са станали „извън-редни“. На това място откриваме тъкмо прилагателното περιττός, същото, което се отнася

¹¹ Pierre Louis, “Introduction” à Aristoteles, *Problèmes*, T. 1, 1991.

¹² Pierre Louis, “Introduction à Section XXX”, Aristoteles, *Problèmes*, T. 3, 1994, 26 – 27.

¹³ Arist. *De anima*, III, passim.

¹⁴ Ps.-Arist., *Probl.*, 953a10 – 14: 1. Διὰ τί πάντες ὅσοι περιττοὶ γεγονάσιν ἄνδρες ἢ κατὰ φιλοσοφίαν ἢ πολιτικὴν ἢ ποιήσιν ἢ τέχνας φαίνονται μελαγχολικοὶ ὄντες, καὶ οἱ μὲν οὕτως ὥστε καὶ λαμβάνεσθαι τοῖς ἀπὸ μελαίνης χολῆς ἀρρωστήμασιν, οἷον λέγεται τῶν τε ἡρωϊκῶν τὰ περὶ τὸν Ἡρακλέα;

за излишното, прекаленото, онова, което е в повече. Тук един неправилен превод би представил въпросните лица като „всички излишни мъже“, вместо „всички забележителни, изключителни мъже“. Така можем ясно да забележим отместването на значението на „в повече“ от „излишен“ към „изключителен“. За сравнение можем да посочим на лексемата „изключителен“ в българския език. Тя е свързана както с представата за „изключението“, т.е. „извънредното“, така и – на едно по-базово равнище – с тази за „изключеното“, това, което е и трябва да остане вън. „Изключващото се“ възхожда и към етимологическия източник на самото прилагателно $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}\tau\tau\acute{o}\varsigma$, а именно предлога (или вероятно в една по-ранна фаза, наречието) $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ с фундаментални значения „наоколо, около, покрай“, откъдето се развива второто значение „за, относно“. Ето защо $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ е обичайният предлог, включван в заглавията на античните и средновековни трактати по определен проблем (напр. $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ $\phi\acute{\upsilon}\sigma\iota\omicron\varsigma$ $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\acute{\omega}\lambda\omicron\upsilon$ - „За природата на човека“ от Хипократовия корпус, или $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ $\kappa\rho\acute{\alpha}\sigma\epsilon\omega\nu$ – „За смешенията“ на Гален, $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ $\psi\upsilon\chi\eta\varsigma$ „За душата“ и т.н.). От значението „около, покрай“ обаче се развива и трето значение „отвъд, встрани“, а оттук и „освен“.¹⁵ $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ е едновременно „това, което се отнася до“ и „това, което стои встрани от, допълнително е спрямо“ – следователно: „освен“.

И тъй, производните от $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ прилагателно и съществително (съответно $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}\tau\tau\acute{o}\varsigma$ и $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}\tau\tau\omicron\mu\alpha$) означават „допълнителен“, „остатъчен“, „остатък“. Остатъкът в медицински смисъл представляват въпросните несмилаеми вещества ($\acute{\alpha}\lambda\epsilon\lambda\tau\alpha$), които не са нито вкарани в употреба, нито екскретирани, едновременно несмлени, неасимилирани, но и неизхвърлени от тялото, в-телесени, ин-корпорирани.¹⁶

Интересното е, че $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}\tau\tau\acute{o}\varsigma$ е значимо понятие и в полето на античната математика – но не в смисъла на „остатък“, а в опозиция с прилагателното $\acute{\alpha}\rho\tau\iota\omicron\varsigma$. $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}\tau\tau\acute{o}\varsigma$ и $\acute{\alpha}\rho\tau\iota\omicron\varsigma$ представляват понятийната двойка „нечетно – четно (число)“, която, според свидетелството на Аристотел от „Метафизика“ А, както и според други свидетелства, е ключова за понятието за число на питагорейците.¹⁷ Според питагорейците „числото е начало на съществуващите неща като материя, но също и като причина за техните свойства и състояния. Елементите на числото пък,

¹⁵ Така заглавието „Освен името“ („Sauf le nom“) на Дериди ни се представя като игра върху двете значения на $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ и типичната форма на озглавяване на трактатите по определен проблем.

¹⁶ На това място можем да си припомним значимостта на понятието инкорпорация за психоаналитичното тълкуване на меланхолията през XX в. (Никола Абраам и Мария Торок, *Кора и ядро*, прев. Красимир Кавалджиев. София: ЛИК, 2000).

¹⁷ *Питагор и питагорейците*, съст. Александър Кашъмов и Илия Панчовски, прев. Александър Кашъмов, Стоян Терзийски, София: ЛИК, 1994, 38 – 39, 62, 86 – 87. Carl-Friedrich Geyer, *Die Vorsokratiker. Eine Einführung*, Wiesbaden: Panorama, 1995, 62 – 71.

казват, са четното и нечетното, като от тях първото е безпределно, а второто – определено. Единицата е и от двете – защото е и четна, и нечетна: числото е от единицата, а от числата е, както се казва, цялото небе“.¹⁸ Названието за „четно“, ἄρτιος, на свой ред се развива като значение на прилагателно, чиито изходни значения са „съвършено, завършено, пълно, изпълнено, точно“. То от своя страна е производно на наречieto ἄρτι, означаващо „точно, тъкмо“ с преимуществено темпорална употреба. В етимологическите импликации на понятията за четно и нечетно можем отново ясно да доловим питагорейската предпоставка: четното е „съвършено, завършено, пълно, точно, такова, каквото трябва“, докато нечетното е неравно, с нещо в повече от необходимото, от точното, надхвърлящо правилните форми и симетрията на четното. Нещо с остатък. Остатък. Безпределно?¹⁹

След това математическо отклонение, можем да се върнем към постановката на въпроса от „Проблеми“ XXX, 1. В какво са се отличили въпросните „излишни“ мъже? На практика, във всички дейности, които засягат интелектуалното: философията, държавническите дела (политиката), творчеството (поезията) и изкуствата (занаятите), които тук можем дори, с леко насилие над думата, да преведем като технологии, инженерство, изобретателска дейност. Към коя от тези групи обаче се причислява Херакъл? Очевидно е, че Херакъл не е известен с интелектуалната си дейност, а в качеството си на герой (херос), като трябва да се има предвид специфичният статут на хероса и героичното в античната култура. Оттук можем да предположим, че херосът и интелектуалният деец (философът, държавникът, поетът, творецът) се оказват сближени като фигури, споделящи обща меланхолична диспозиция и склонност към претърпяване на патосите (или заболяванията ἀρρωστήματα, по-нататък наречени още νόσοι,

¹⁸ Аристотел, *Μεταφυσικα*, прев. Иван Христов и Николай Гочев. София: СОНМ, 2000, 15. (Arist., *Met.*, A, 5, 986a16 – 22: φαίνονται δὴ καὶ οὗτοι [οἱ Πυθαγόρειοι] τὸν ἀριθμὸν νομίζοντες ἀρχὴν εἶναι καὶ ὡς ὕλην τοῖς οὖσι καὶ ὡς πάθη τε καὶ ἔξεις, τοῦ δὲ ἀριθμοῦ στοιχεῖα τὸ τε ἄρτιον καὶ τὸ περιττόν, τούτων δὲ τὸ μὲν πεπερασμένον τὸ δὲ ἄλειρον, τὸ δ' ἐν ἑξ ἀμφοτέρων εἶναι τούτων (καὶ γὰρ ἄρτιον εἶναι καὶ περιττόν), τὸν δ' ἀριθμὸν ἐκ τοῦ ἑνός, ἀριθμοὺς δέ, καθάπερ εἴρηται, τὸν ὅλον οὐρανόν.)

¹⁹ Относно проблематиката на питагореизма можем да се позовем на Дейвид Албертсън, който излага сбито, но последователно историята питагорейските математически схващания и техните по-дълбоки (теологически и онтологически импликации) в монографията си „Μαθηματικὴς θεολογίαι“. (David Albertson, *Mathematical Theologies. Nicholas of Cusa and the legacy of Thierry of Chartres*, New York City: Oxford UP, 2014, 23 – 89). Интересният въпрос по отношение на фрагмента от „Μεταφυσικα“ се състои в това, дали от двойките противоположности на питагорейците безпределното съответства на нечетното, а определеното – на четното. От текста на Аристотел това не става особено ясно, пък и малко по-нататък в същия пасаж Стагиритът подрежда двойките така, сякаш става дума за обратното, т.е. безпределното се отнася до четното, а определеното – до нечетното. Второто тълкувание също не е лишено от логика в контекста на т. нар. неписано учение на Платон (обагрено от питагорейски схващания и предадено нататък към авторите от неоплатонизма), което предполага, че едното определено и определящо, а двойката (двоицата), т.е. четното, е неопределеното (онова, което може да се раздели по каквото и да било начин от ограничаващия логос на единицата).

восήματα и παθήματα), предизвикани от черната жлъчка. Тези фигури са сближени в своята изключителност. Интелектуалният деец се оказва херос на духа.

След изброяването на онези персонажи, за които „се твърди“, че са страдали от меланхолична диспозиция, авторът на трактата обяснява и в каква симптоматика се изразява излишеството от черна жлъчка. При Херакъл меланхолията се е проявила от една страна под формата на екстаз (изстъпление), като в случая става дума за пристъпа на лудост, който Хера изпраща на героя и в който Херакъл убива децата си, в някои версии – и жена си Мегара. Този вариант на мита откриваме и в едноименната трагедия от Еврипид. Вторият симптом на Херакловата меланхолия е определен като отваряне или избиване на рани (ἔκφυσις τῶν ἐλκῶν) преди апотеоза на героя на планината Ета. Тук изглежда не се има предвид смъртта на Херакъл вследствие от отровната туника, напоена с отровата на хидрата и дарена на Херакъл по грешка от съпругата му Деянира (която на свой ред я е получила от кентавъра Нес малко преди смъртта му), доколкото тъкмо така ни е предаден митът в Софокловата трагедия „Трахинянките“.²⁰ По-скоро сякаш раните избиват сами, сякаш те се отварят именно по силата на меланхоличното предразположение на героя. Същото е посочено и като причина за смъртта на спартанския вожд Лизандър.

На второ място, към симптоматиката на меланхолията е причислено състоянието на други двама хероси. Това са Аякс и Белерофонт, в чието поведение, разгледано комплементарно, виждаме нещо подобно на маниакално-депресивен комплекс.²¹ При Аякс наблюдаваме някакъв вид маниакално поведение. След като доспехите на Ахил са присъдени на Одисей, Аякс започва да буйства и халюцинира, така че избива цяло стадо овце. Разбирайки за грешката и позора си, той извършва самоубийство (деяние, което по-нататък в Аристотеловия текст ще бъде причислено към една от характеристиките на непредвидимото меланхолично поведение). Историята е разказана в трагедията „Аякс“ на Софокъл²², но също така и например в Овидиевите „Метаморфози“, макар че във варианта на Овидий Аякс единствено се самоубива в заслепение и обида, без да буйства преди това.²³ На свой ред, героят Белерофонт е особено

²⁰ Софокъл, *Трагедии*, прев. Александър Ничев, София: БАН, 1956, 431 – 480.

²¹ Тук разбира се, трябва да отбележим, че си даваме сметка, че става въпрос само за далечно сходство на мита със съвременните психиатрични понятия за мания и депресия или за биполарно разстройство.

²² Софокъл, *Трагедии*, прев. Александър Ничев, София: БАН, 1956, 255 – 308. Интересен анализ на лудостта на Аякс, включително и в Софокловата версия, прави Жан Старобински (Jean Starobinski, “La spada di Aiace”, *Tre furori*, trad. Silvia Giacomoni. Milano: SE, 2006, 15 – 62.)

²³ Ovid., *Met.*, XIII, 384 – 398 (Овидий, *Метаморфози*, прев. Георги Батаклиев. София: НК, 1974, 282 – 283). За смъртта на Аякс споменава и Омир в „Одисея“, където сянката на Аякс обидено отбягва дошлия в царството на

интересен случай, в който е налице квази-депресивно състояние. Тук Аристотел цитира два стиха от Омировата „Илиада“;²⁴ представляващи по същество откъс от разказа на героя Главк пред Диомед в шеста песен от поемата. В този разказ Главк описва родословието си, извеждайки го тъкмо от Белерофонт, своя дядо. В своето монументално изследване върху меланхолията Жан Старобински посочва Белерофонт като „първия меланхолик“ и анализира своеобразното в обяснението на неговата потиснатост. Меланхолията на Белерофонт не е основана на физиологични причини. В действителност не е основана на никакви причини, различни от това, че „боговете са намразили Белерофонт“. Необоснованата и почти енигматична омраза на боговете, оттеглянето на божественото благоволение от героя – ето това е причината за меланхоличното състояние. Според Старобински тъкмо Белерофонт, „първият меланхолик“ (от Омировата версия), ще оформи модела на меланхоличното поведение за представите на Античността и Средните векове.²⁵

По-нататък в текста на „Проблеми“ XXX, 1 биват споменати още проявления на меланхоличното смещение, разбирано както като диспозиция, така и като набор от болестни състояния: сред тях са посочени непоследователност в поведението и промяна на настроенията, свързани с преминаването между отчаяние (*δυσθυμία*) и възторг (*ἐνθουσιασμός*), смяната на мълчаливост с приказливост, прояви на тъпоумие, вцепенение и апоплектичност, заменяни от пристъпи на красноречие; отклонения при реакциите пред опасност и в битка, вариращи от неразумна дързост до страхливост; също така епилептични пристъпи; и най-сетне склонност към самоубийство чрез обесване: *ἀγχόνῃ; διαχρῆσθαι ἑαυτούς*). Ключовата дума, обобщаваща всички поведенчески отклонения, свързани с меланхолията тук е „непоследователност“ или „неравномерност“ – аномалия (*ἀνωμαλία*).

За да анализира причините за тази непоследователност, Аристотел трябва да даде обяснение на особеностите на *περίττωμα*-та от черна жлъчка. Тук авторът въвежда една аналогия, а именно – сравнение с въздействието на виното върху човека. В общи линии, виното се отразява върху човешкото поведение тъкмо по начина, по който и излишъкът от черна

Хадес Одисей (Hom., *Od.*, XI, 543 – 565; Омир, *Одисея*, прев. Георги Батаклиев. София: НК, 1981, 223 – 224).

²⁴ Hom., *Il.*, VI, 200 – 202: *ἀλλ' ὅτε δὴ καὶ κείνος ἀπήχθετο πᾶσι θεοῖσιν, ἦτοι ὁ κατὰ πεδίον τὸ Ἀλφειῶν οἶος ἄλλοτο/ ὄνθυμὸν κατέδων, πάντων ἀνθρώπων ἀλεείνων.* (Омир, *Илиада*, прев. Александър Милев и Блага Димитрова, София: НК, 1971, 133).

²⁵ Jean Starobinski, *L'inchostro della malinconia*, trad. Mario Marchetti. Torino: Einaudi, 2012, 26 – 29. За една особено интересна интерпретация на образа на Белерофонтовата меланхолия в модернистичен ключ, вж. фрагмента „Химера“ от сборника на Чезаре Павезе „Диалози с Левко“ (Cesare Pavese, *Dialoghi con Leuco*, Torino: Einaudi, 2013, 13 – 17).

жлъчка, т.е. двете *имат сходна природа*²⁶ (953b26), само че въздействието на виното е краткотрайно и отминава, докато това на меланхоличното смесение е за цял живот. Подчертано е, че става дума преди всичко за червеното вино, назовавано на гръцки „черно“.²⁷ От голямо значение за ефектите е и количеството изпито вино/излишна течност, както и мястото в тялото, където се отлага въпросната течност.

Два са аспектите, в които природата на виното и тази на черната жлъчка си приличат. Първият е свързан със специфично отношение към топлото и студеното (τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρόν; θερμότης καὶ ψυχρότης), докато вторият – с нещо, наречено „дихателна“ същност, или „дихателно вещество“ (тук стои известното понятие πνεῦμα, като характеристиката на „пневматичност“ е обозначена като τὸ πνευματικόν или τὸ πνευματώδες).

На първо място ще разгледаме специфичното отношение към топлото и студеното, което „черното вино“ и „черната жлъчка“ споделят. То се състои в това, че черната жлъчка подлежи както на крайно и внезапно затопляне, така и на крайно и внезапно изстудяване – нещо ключово за хуморалната медицина, която работи с определящите здравословното състояние фактори на топлото, студеното, влажното и сухото.²⁸ Именно това, че черната жлъчка може да бъде и прекалено топла, и прекалено студена като субстрат, е обяснението за крайностите в поведението и в интелектуалните проявления на хората с меланхолична диспозиция. Всъщност, казва ни се дори нещо повече: „[...] виното и природата употребяват едни и същи средства, за да оформят характера на човека, а именно – това става чрез управление на топлината.“²⁹ Така от четирите фактора Аристотел изтъква именно топлината като ключовата физиологична база за надграждане на *етическото своеобразие* на личността. Ето защо излишеството, прекомерното количество (ὕπερβολή) на такова вещество, което е аномално, нестабилно по отношение на свойството си да се затопля и изстива, ще резултира и в нестабилност и на характера.

Що се отнася до „дихателността“, „дихателната същност“ на виното и черната жлъчка,

²⁶ Ps.-Arist., *Probl.*, XXX, 1, 953b26: [...] ἐστὶ τὴν φύσιν ὁμοία ὁ τε οἶνος καὶ ἡ [μελαγχολικῆ] κρᾶσις. (к.м.)

²⁷ Названието „черно вино“ не стои просто в опозиция с „бялото вино“. Червеното вино в Древна Гърция наистина е било близо по цвят до черното, тъй като е било много по-гъсто от съвременното вино и по тази причина е трябвало задължително да бъде примесвано с вода. В случая запазваме името „черно“ заради конотативната връзка с „черната жлъчка“, въпреки че, разбира се, много по-правилно би било да го преведем като „червено вино.“ Благодаря за тази бележка на Димка Гочева.

²⁸ Очевидно е, че тези фактори дублират елементалните качества на четирите материални елемента. Тази особеност е свързана със систематично прокаравания паралел в постемпедокловата медицина между четирите елемента и четирите телесни течности.

²⁹ Ps.-Arist., *Probl.*, XXX, 1, 953b21 – 22: [...] διὰ τὸ αὐτὸ ποιεῖ ὁ τε οἶνος καὶ ἡ φύσις ἐκάστου τὸ ἦθος· πάντα γὰρ κατερράζεται τῇ θερμότητι ταμευόμενα.

тук стигаме до прекомерната любвеобилност на меланхолиците, която прераства в похотливост. Меланхолиците са под силното въздействие на Афродита, както и тези, които „отдават голяма почит“ на Дионис, приемайки прекомерни количества от свещената му напитка. Тук три субстрата са успоредени според критерия „дихателност“, а именно – черната жлъчка („несмлян дихателен субстрат“), виното (което е пенливо) и спермата, като ключовата дума е ἀφρός – пяна, а оттук до Афродита и нейните дела (ἀφροδισιασμοί) има само една крачка. По тази причина „виното прави хората сластолюбиви и с право се казва, че Дионис и Афродита вървят заедно, а и повечето меланхолици действително са похотливи.“³⁰ Изобщо, навсякъде в „Проблеми“ сексуалният акт е описван като дихателен акт, като става дума преди всичко за книги IV и XIII, особено четвърта книга, която е посветена тъкмо на тази тема. По-късно същият тип интерпретация на сексуалния акт ще се намери в трактата на Гален за функциите на дишането, *De usu respirationis*.³¹

На това място можем да направим препратка към първи въпрос от книга XVIII на тема „За филологията“, където меланхолиците са споменати във връзка с проблема за заспиването или будуването по време на четене: „онези хора, у които са налични дихателни движения поради студенина на природата им или на течностите на черната жлъчка (а чрез тези течности поради студенината възниква несмлян дихателен остатък) – та у такива хора, когато мисълта се движи, но не познава, като се спре върху определен обект, тя бива възпрепятствана, тъй като другото (дихателното) движение е охлаждащо. Затова и такива хора по-лесно заспиват.“³² Макар че пасажът не е много ясен, а и се повтаря почти дословно, но с ключови разлики в седми въпрос от същата книга XVIII, във всеки случай резултатът от студенината, съчетана с черножлъчни сокове, произвежда нещо, наречено несмлян дихателен остатък (περίττωμα πνευματικὸν ἄλεπτον). Този несмлян дихателен остатък е ключов по отношение на сексуалността, тъй като, както вече беше посочено, „съвкуплението също е дихателно“.³³

В заключение можем да направим бърз преглед на употребите на понятията μελαγχολικός и μέλαινα χολή в целия текст на „Проблеми“ на Псевдо-Аристотел. В това отношение си струва

³⁰ Ps.-Arist., *Probl.*, XXX, 1, 953b31 – 34: [...] ὁ τε οἶνος ἀφροδισιαστικῶς ἀπεργάζεται, καὶ ὀρθῶς Διόνυσος καὶ Ἀφροδίτη λέγονται μετ' ἀλλήλων εἶναι, καὶ οἱ μελαγχολικοὶ οἱ πλείστοι λάγνοι εἰσίν.

³¹ Pierre Louis, *Notes à Aristote, Problèmes*, 1, 1991; 3, 1994, 103 – 104.

³² От този пасаж ни интересува преди всичко въпросът за „несмления дихателен остатък“: Ps.-Arist., *Probl.*, XVIII, 1, 916b3 – 7: „[...] διὰ ψυχρότητα φύσεως ἢ μελαγχολικῶν χυμῶν, δι' οὓς περίττωμα γίνεται πνευματικὸν ἄλεπτον διὰ ψυχρότητα [...]“ (к.м.).

³³ Ps.-Arist., *Probl.*, XXX, 1, 953b34: Ὁ τε γὰρ ἀφροδισιασμὸς πνευματώδης.

да се отбележи, че то се явява единствено в следните контексти:

1. разглеждане на проблемите на топлото и студеното (книга I);
2. разглеждане на проблемите на пиенето на вино (книга III на тема „За употребата на вино и опиянението“);
3. проблематиката на сексуалността (книга IV на тема „За съвкуплението“);
4. много своеобразната като съдържание книга XVIII под заглавие „За филологията“, където обаче контекстът е свързан с безсънието и четенето;
5. интересуващата ни тук книга XXX, озаглавена „За разсъдливостта, ума и мъдростта“.

На това място са обединени доминантите от останалите книги: топлината, виното, съвкуплението, безсънието, интелектуалната дейност. Но основната тема тук е тази за „изключителните“ прояви на меланхолика.

В рамките на въпрос XXX, 1 прилагателното $\lambda\epsilon\rho\iota\tau\acute{o}\varsigma$ се среща пет пъти със значение „изключителен“, „своеобразен“, а съществителното $\lambda\epsilon\rho\iota\tau\omega\nu\alpha$ – два пъти, в смисъла на „излишно количество течност“ по отношение на черната жлъчка и на спермата. На второ място следва да се отбележи, че способността на черната жлъчка да приема както голяма степен на топлина, така и голяма степен на студенина обуславя възможността характерът на човека, у когото въпросната течност е в излишно количество, да възприема крайни състояния. Ето защо виното и черната жлъчка са наречени „в най-голяма степен характерооформящи“ ($\eta\theta\omicron\lambda\omicron\iota\epsilon\iota\varsigma$). В случая това означава, че излишеството е разгледано като физиологичното основание за своеобразието на човешкото поведение – своеобразие, което отвежда към изключителни прояви както в позитивен, така и в негативен аспект.

Библиография:

- Абраам, Никола и Мария Торок. *Кора и ядро*, прев. Красимир Кавалджиев. София: ЛИК, 2000
- Аристотел. *Метафизика*, прев. Иван Христов и Николай Гочев. София: СОНМ, 2000.
- Биенчик, Марек. *Меланхолия. За тез, които никога изгубеното няма да намерят*, прев. Десислава Недялкова и Мартина Айкова-Гурецка. София: СОНМ, 2002.
- Градев, Владимир „С цвят на пепел“, *Разпознавания. По пътищата на душата*. София: Фондация „Комунитас“, 2017, 347 – 405.
- Овидий. *Метаморфози*, прев. Георги Батаклиев. София: НК, 1974.
- Омир. *Илиада*, прев. Александър Милев и Блага Димитрова. София: НК, 1971.
- Омир. *Одисея*, прев. Георги Батаклиев. София: НК, 1981.
- Питагор и питагорейците*, съст. Александър Кашъмов и Илия Панчовски, прев. Александър Кашъмов, Стоян Терзийски. София: ЛИК, 1994
- Софокъл. *Трагедии*, прев. Александър Ничев. София: БАН, 1956.
- Aristoteles. *Problèmes*, T. 1 – 3, texte établi et trad. par Pierre Louis. Paris: Les Belles Lettres, 1991 – 1994.
- Albertson, David. *Mathematical Theologies. Nicholas of Cusa and the legacy of Thierry of Chartres*. New York City: Oxford UP, 2014.
- Carl-Friedrich Geyer. *Die Vorsokratiker. Eine Einführung*. Wiesbaden: Panorama, 1995.
- Giehlow, Karl. “Dürers Stich Melencolia I und der maximilianische Humanistenkreis”, *Mitteilungen der Gesellschaft für vervielfältigende Kunst*, Bd. 26, Nr. 2, (1903), 29 – 41; Bd. 27, Nr. 3, (1904), 6 – 18; Bd. 27, Nr. 4, (1904), 57 – 78.
- Giorgio Agamben, *Stanzas. Word and Phantasm in Western Culture*, transl. Ronald L. Martinez. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993.
- Klibansky, Raymond, Erwin Panofsky and Fritz Saxl. *Saturn and Melancholy. Studies in the history of natural philosophy, religion, and art*. London: Nelson, 1964.
- Pavese, Cesare. *Dialoghi con Leucò*. Torino: Einaudi, 2013.
- Radden, Jennifer (ed.). *The Nature of Melancholy. From Aristotle to Kristeva*. Oxford UP, 2000.
- Starobinski, Jean. “La spada di Aiace”, *Tre furori*, trad. Silvia Giacomoni. Milano: SE, 2006, 15 – 62.

Starobinski, Jean. *L'inchiostro della malinconia*, trad. Mario Marchetti. Torino: Einaudi, 2012.

Tellenbach, Hubertus. *Melancholie: Problemgeschichte, Endogenität, Typologie, Pathogenese*. Berlin-Heidelberg-New York: Springer, 1974.